

PÉTER LÁSZLÓ

PÁRHUZAMOK AZ „ÖRDÖGI KISÉRTETEK” NÉHÁNY MOTÍVUMÁHOZ

Művelődéstörténetünknek kimeríthetetlen kincsebányója Bornemisza Péter „Ördögi Kisértetek” című munkája, amely a közelmúltban Eckhardt Sándor ayatott gondozásában ismét megjelenvén, immár a történelem, az irodalom, a történeti néprajz, folklorisztika, nyelvtudomány, s ki tudja még hányféle tudományos studium céljaira örvendetesen hozzáférhetővé vált. Részlettanulmányokból, kisebb közleményekből anyagának egy-egy része (pl. a bájoló imádságok, a virágénekekről szóló passzus, egy-egy anekdota-motívum) ugyan már ismeretes volt, most mégis összefüggően együtt olvashatjuk Bornemisza értékes kortörténeti feljegyzéseit. Nem kevésbé értékes, hogy *Eckhardt Sándor jegyzeteiben szintén summáját kapjuk a műre és írójára vonatkozó eddigi kutatásoknak*. Igen hasznos, hogy jegyzetei élen maga is külön kiemeli az apparátusban meg nem oldott anekdota-motívumokat „a kutatás megkönnyítése végett” (239).

1. Ezek egyike — a 20. tétel alatti — véleményünk szerint nem ismeretlen a mese-irodalomban, sőt éppen a közelmúltban számos magyar folklórbeli változatára mutattak rá. „Egy útonjárót — meséli Bornemisza (192. 1) — ölnék volt két latrok, és könyörgő volt, hogy ne bántanak, mert ama madarak is ki kiáltanak (mutatott az fán madarakat). Időre egyik, udvarbíróvá lévén egy nemesnek, madarakat hoznak elő sütvé, és mosolyodik, és addig kérdezik, hogy megbeszéli, az ember mint könyörgött és mit mondott, hogy az madarak is ki kiáltják. Ez nemes embernek kedig volt szolgálja régen az, a kit megöltének volt. És régen tudakozott, ki mívelte, azért megfogatja és megöleti” „Ibikus darvai” néven ismeri a világirodalom — különösen Schiller balladája óta — e történetet, s a kutatók (Thompson, Bolte-Polivka, György Lajos stb.) távolabbi és közelebbi rokonait is fölmutatták. A távolabbiakban nem föltétlenül madár, hanem pl. számartóvis (Szűcs Sándor: Pustai krónika, 1946. 100. 1. — Végh József: Sárreai népmesék és népi elbeszélések. 1947. 137. 1.) árulja el a gyilkost. Közelebbi rokonságot mutatnak azok a történetek, amelyekben daru szerepel (Végh: i. m. 138. 1. — Kéziratok gyűjtése a Békés megyei Dobozról, 1952. Ethnológiai Adattár, Orsz. Néprajzi Múzeum), s még közelebbi, amelyben — ugyanúgy, mint Bornemiszáé — a nevetés árulja el a gyilkost. (Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. 1943. 1. köt. 162—164. 1.) (Vö. az egészhez Beke Ödön, Ethn. 1947: 124—125, 274—275. — Dömötör Sándor, Ethn. 1948: 164—165. Katona Imre, Nyr. 1950: 367—368. — Scheiber Sándor, Ethn. 1951: 432. 1. A motívum népszerűségéhez l. Az Est 1923. június 23-i számának vezércikkét is!)

2. Bornemiszáé a gyermeki hálátlanságra vonatkozó példázatai, mint Eckhardt kiderítette, Manlius könyvéből valók. Az egyiknek — egy ember hitvány ruhát küld apjának, s ezt látván, fia is félretesz neki ugyanilyet (176) — érdekes változatát őrizte meg Kálmány Lajos egyházaskéri mesemondója, Borbély Mihály. Az ő parabolájában az ember — szegylvén apja öreges evését — vályut készít neki; ezt látván a fia, megszólalt: „Úgy-é, édesapám, ha ke mögőregszik, én is kennek ilyet csinállok, hogy kend is abbul ögyön!” A tanulság mind a két anekdotából egyként következik. (Kálmány Lajos: Hagyományok, 1914. 2. köt. 149—150. 1.)

3. Nem fűz jegyzetet Eckhardt Sándor a következő történethez: „Hallottam, hogy magyar huszárok midőn el únták volna az csizmából és gyertyatartó fenekéből való italt, az gazdát felfordították seggel és arra töltötték az bort, és azt köszönték egymásra.” (177) Világirodalmi párhuzamokra itt aligha hivatkozhatna, ám annál jellegzetesebb, hogy a részegeskedésnek, tobzódásnak ez a durva, már-már perverz módja nemcsak a 16. században élt, de még a 18. század közepén is találunk róla följegyzést. Györffy István jegyezte ki, s nyomában Szűcs Sándor is közli a karcagi tanács 1747. jan. 17-i jegyzőkönyvéből a „kanmuri” és a „pogányi csapszék” elleni alábbi ítéletet: „Minthogy a tanuknak fassiójukból világos, hogy Tóth István Aggod Péterrel együtt Butsi István lakodalma alkalmatosságánál

pogányi csapszékét kezdettenek, nevezetesen egymásnak alfeléből bort hörpögettek, ... nevezett Tóth István, mivel az alfelét adta ki afféle pogányokat is irtóztató dologra, azért ugyan a fara is fizessen ... 100 pálca ütéseket." (Györfly, Ethn. 1938 : 241. I. Szűcs Sándor : Pusztai krónika, 19–20. I.)

4. A paráznák megbűnhődéséről szólván írja Bornemisza, hogy Tibai Gergely lófarkon hordoztatta és fölnegyeltette felesége szeretőjét (198). Eckhardt Sándor nem talált történeti nyomot a szerető lófarkon hurcoltatásának valóban szörnyű büntetéséről (278). Az eladott lány-balladaféles Bodor Katalináról szóló dunántúli változata (Ortutay Gyula : Magyar népköltészet, 1955. 2. köt. 36–39. I.), s ennek egy prózai variánsa (Berzse Nagy János : Baranyai magyar néphagyományok, 1940. 1. köt. 147. I.) jó bizonyosság arra, hogy ez a fajta kegyetlen büntetés mód a kor szokása volt.

5. Bornemisza egyik helyében (206) már a régebbi kutatás (Király György : Deutsche Sagen und Schwänke in einem ungarischen Teufelsbuche. Ungarische Jahrbücher, 1921 : 242–245. I.) is Heltai 99. fabulájának (Egy nemes emberről és az ördögről) rekapitulációját látta. A Heltai-mese forrását még legszorgosabb kutatója, Imre Lajos sem találta meg. Hoz ugyan föl néhány példát Stricker és Pauli korabeli német gyűjteményeiből, de ezek csak a fabula egy-egy részletére, elemére, motívumára vonatkoznak, nem az egész mesére, a mese Heltainál előforduló kompozíciójára. (Heltai Gáspár Esopusi meséi. Kiadta Imre Lajos. Bp. 1897. RMKT. 4. sz. 236–247. I.) A megfejtetlen mese azóta is foglalkoztatta kutatóinkat, annál is inkább, mert ez a mese sajátosságainál fogva kiválik a száz fabula többi meséje közül. Imre Lajos szerint ez „a legérdekesebb” (i. m. 17. I.), Zlinszky Aladár szerint (Heltai egy meséjének eredete, EPhK. 1889 : 240–243. I.) „a legsikerültebb”, Waldapfel József pedig azt mondja el róla, hogy ez Heltainak „a legtöbb novellisztikus színezettel előadott meséje”. (Heltai Gáspár forrásai. Bp. 1934. Irodalomtörténeti Füzetek 34. sz. 16–19. I.) Waldapfel dolgozatából ismerjük Császár Elemér egykori szóbeli véleményét, mely szerint ő a szóbanforgó mesét Heltai „eredeti alkotásának” tartotta. (I. m. 16. I. 2. jegyzet.) Waldapfel — ismervén a Heltai korában és a folklórban egyaránt érvényes „eredetiség”-fogalmat — úgy módosította Császár nézetét, hogy Heltai ez esetben „maga alkotott hagyományos elemekből” mesét. Erre mutat szerinte Heltai meséjének feltűnő szerkezeti önállósága : bár az egyes elemekhez külön rengeteg párhuzamot találhatunk (s ezt föl sorakoztatta Imre Lajos, Zlinszky Aladár, Király György), magát a mesét nem leljük meg a legelterjedtebb középkori mese-, novella-, példázat- és tréfa gyűjteményekben s a néphagyományban sem. Ez utóbbival kapcsolatban Waldapfel kiemeli, hogy a mese magyar néphagyományi eredete azért sem valószínű, mert a mese „egyes elemei részint sokkal inkább kimutathatók külföldön, részint oly jellegzetesen az új szellem kifejezői, hogy a maguk egészében hazai néphagyomány még nem lehetett.” (Uo. 17. I.)

Egy lett népmesei változat, mely magyar fordításban néhány éve jelent meg (Ljubarszkaja : Legszebb orosz [helyesen : szovjet] mesék. Második, Aranykencő c. rész. Bp. 1949. 83–85. I.) lényegesen megváltoztatja a Heltai-mesére vonatkozó eddigi fölfogást, főként Császár Elemér és Waldapfel József nézeteit. A lett mesének a Heltai-réle fabulával való rokonsága első olvasásra is nyilvánvaló. *Ez a mese már nemcsak a motívumok, de a kompozíció és tendencia tekintetében is rokona — eddig egyetlen ismert rokona — a Heltai-mesének.* Legfeljebb az tűnik különbözőnek, hogy a magyar terjedősebb, bőbeszédűbb, míg a lett változat vázlatos, stilizált, mintha csak valaki kivonatolta volna Heltaiét. Ez a különbség azonban inkább a meseközli tömörítő, stilizáló eljárásának következménye lehet a népszerű mesekiadványban.

A lett változat fölbukkanása természetesen csökkenti Heltai „szerzői” szerepét, még a középkori „eredetiség” értelmezés szerint is. Az a kérdés, hogy Heltai ezt a meséjét az ő korában a nép (s melyik nép?) közt is ismert népmese vagy még ismeretlen irodalmi források alapján írta-e, még mindig eldöntetlen marad. Ha nemcsak a lettek, hanem esetleg más népek folklórából is előkerül, az előbbi föltételezhető. De Heltai egyéb meséinek forrásait ismerve, továbbá tudva, hogy a protestáns lettek ugyancsak irodalmi közvetítéssel is átvették a mesét egy Heltaiával közös, s számunkra még ismeretlen forrásból — tehát így a lett mese egy német-protestáns példázat folklorizációjának tekinthető —, akkor mégis azt kell mondanunk, hogy a mese nem a korabeli néphagyományból származik. *Am mindenesetre az eddigi kutatások eredményeit — s ezek summájaként Eckhardt Sándor jegyzetbeli megállapítását (280) — módosítanunk kell.* Heltai kétségkívül átgyúrta, „magyar viszonyokra szabta” a mesét, de ebbéli tevékenységének javára korántsem lehet — a lett mese ismeretében — annyit írunk, mint látszott annak előtte.

6. Catót idézvé írja Bornemisza a szentenciát : „... nyilván való lopók aranyláncot viselnek, és bársonyba járnak, az titkon való lopók kedig vasláncot, béköt hordoznak” (208). Eckhardt sem közli, magam sem találom Cato e helyét. De érdekes párhuzam kínálkozik Bod Péter kétszáz évvel későbbi Szent Hiláriusának (1760) 203. kérdésére adott feleletével :

„A kis tolvajok vasbékóban járnak, a nagy tolvajok aranyláncot viselnek.” (Bod Péter : Szent Hilárius. Bp. 1943. 61. 1.)

*

Ennyi mindössze, amit alaposabb utánjárás nélkül pótlásul nyújthatok az Ördögi Kísértetek örvendetes új kiadásához. S hadd tegyek még egy mástermészetű apró megjegyzést is. Az Ördögi Kísértetek végefele az egyik történet idejét Bornemisza 1578. Boldogasszony havára teszi (212). Ebből kitűnik, hogy az Ördögi Kísértetek (illetve még előbb a Postillák IV. köteté) nem jelenhetett meg ugyanez év pünkösdjén, mint mindkét lenyomat vége jelzi. Erről, s e nyilvánvaló szándékos antedatálás okáról érthetetlenül nem szól a jegyzet.*

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

POLGÁRI-FORRADALMI ESZMÉK ÉS AZ ELSŐ MAGYAR SZÍNTÁRSULAT MŰSORA

Magyar színjátszásról attól a pillanattól fogva beszélhetünk, amikor az tudatosan a nemzeti reformok sorsával kapcsolódik össze, amikor tehát az actor nem a jövedelem, vagy a praeceptor dícsérete reményében lép a színpadra, hanem azért, hogy a magyar haladás ügyét szolgálja. Tényleges magyar nyelvű színjátszás volt 1790 előtt is, olyan színészet azonban, amelyet méltán haladó hagyományaink közé sorolhatunk, csak ettől fogva. Kelemen Lászlótól számítjuk azokat az ősokeket, akiknek — Révai József szavait használva — „harcai alapozták meg a jelen épületét”.

Martinovics és társainak politikai próbálkozása mellett a másik út, amelyen a haladó magyarság előrelépett: a nyelvújítás, az irodalmi újjászületés útja volt. S a helyzet úgy alakult, hogy az egyetlen lehetőség, amely sikerrel kecsegtetett: a nyelv ügye lett. Anyelvé, amely ma merev, régies, szókincse nyomorúságos, kifejező ereje legfeljebb biblikusan harsogó, de hangulatok érzékeltetésére semmiképpen sem alkalmas; amelyen nem sóhajtozhatik az ifjú Werther, még kevésbé élcelhet Voltaire — de amelyet *holnapra* gazdag hangszerré kell formálni, hogy azon intézhessük államügyeinket, kormányozhassuk megyeinket, amely segítse megtalálni önmagunkat és fejleszteni művészetünket... A nyelv, amely él, beszélt formájában a színpadon talál legjobb iskolára, amelynek a játékszín sine qua non-ja. Haladnunk kell, ha nem akarunk eltűnni a nemzetek sorából, *nyelvünkkel* kell létünkért küzdenünk, s a nyelv fejlesztése nem képzelhető el színpadon beszélt nyelv nélkül. Ez az a gondolat, amelyet Bessenyei, Kazinczy, Kármán, majd Kőlcsey és Bajza József végig elmélkedett, s amelynek végső céljaként az állandó magyar színház képe lebegett előttük.¹

Mikor azonban egy lelkes pesti polgárfiú, Kelemen László társulatát összetoborozta, hogy az országgyűlésre egybeseregülő rendeket magyar színjétkkel szórakoztassa és — nevelje, az állandó színház megvalósulása igen távoli ábránd volt csak. Hiszen színészek, kellekek, magyar drámák sem voltak még, mindezt szinte ad hoc kellett összeszedgetni egy merőben idegen városban; nem volt magyar polgárság, magyar polgári öntudat, még a magyar irodalmi nyelvet is ezután kellett megteremteni. A nemzeti színház tipikusan „polgári” intézmény, azonban az első magyar színjátszók, épp úgy, mint kortársaik, Martinovicsék is, „olyan burzsoáziait képviseltek, amely még alig volt és amely nem sorakozott fel mögöttük”.²

Kikből állt ez a társulat? Kelemen Lászlót már említettük, mert ő volt az, aki az eszme jelentőségét legjobban átértette, s aki legtöbbet tett megvalósításáért is: szaladgált a vármegyéhez, városához, magán-mecénásokhoz, írt, fordított és szerepelt. Ezért, jóllehet a tényleges igazgatást csak egészen rövid ideig vitte, az első magyar színzsgárdát az ő nevével jelöljük. — A többi tagok közül Rehákné Moór Annát kell kiemelnünk. Ő volt az első magyar drámai színésznő, tehetséges, szorgalmas tag. Maga Kelemen is jól játszott, s rajtuk kívül még két-három őstehetség is akadt. A játéktílus nem ütött el különösen előnytelenül a pesti német színészekétől. Nagyobb baj volt, hogy Kőlcsey szavait idézve, „a nyelvvél élni” „lehető”

* Vö. Végh Ferenc időközben megjelent kiadástörténeti és textológiai megjegyzéseivel, ITK. 1956: 85—91. l.

¹ Révai József: Kőlcsey Ferenc (Marxizmus, népiesség, magyarság.) Szikra, Bpest, 1949.

² Mérei Gyula egyetlen előadásairól készült jegyzet, 73. l. — A magyar nép története. Rövid áttekintés. VIII. rész. (Spira György.) 214. s. köv. l. (Művelt Nép Könyvkiadó, Bpest, 1953.)